

KRE Tehetségnap
Benda Kollégium
2024.05.22.

Toronyi Fellner Sándor zsinagógái

Témavezető:
Dr. Ordasi Zsuzsanna, egy. docens
KRE BTK MTI

Molnár Bence Ákos
Károli Gáspár Református Egyetem,
Bölcsészet és Társadalomtudomány kar
BA II. évf. Szabadbölcsész szak,
művészettörténet szakirány
Budapest 2024

A tizenkilencedik században az építészeti stílust meghatározó szigorú szabályok folyamatosan fellazultak, a különböző historizáló irányzatok közötti határ az eklektikában teljesen eltűnt. Nem csupán az építészek, hanem a megrendelők is szabad kezet kaptak arra, hogy kényük-kedvük szerint válogassanak és állítsanak össze elemeket az előző korok stílusaiból. Mindeközben a zsidóság emancipációja is zavartalanul ment végbe, gondoljunk csak az 1848-49-es szabadságharcban vállalt szerepükre. Az 1867-es Kiegyezés során pedig az ő helyzetük is rendeződött. Ennek az erősödő, kiteljesedő társadalmi rétegnek egyre nagyobb igénye lett és lehetősége is nyílt arra, hogy a közös imához felépítse zsinagógáit. Az imént ismertetett történelmi kontextusba született toronyi Fellner Sándor, zsidó építész, akinek néhány művét az alábbiakban ismertetem. Fellner historizáló alkotó volt, aki különösen kedvelte a gótikát. Ez a téma képezi a központi elemét ennek a tanulmánynak, hiszen bár a neogótikus stílus elterjedt a középületek tervezésénél, a zsinagógaépítészetben feszültséget okozhatott a keresztény kulturális háttére miatt. Mennyire praktikus és megvalósítható mégis nem keresztény szakrális épületet alkotni ebben a stílusban?

Alapvetően a 19. századot megelőzően a zsinagógaépítészet, ha egyáltalán volt rá lehetősége, mindig idomult a Nyugat-Európából beáramló aktuális építészeti stílusokhoz. Habár elvértve ismerünk középkori zsinagógákat (Sopron, Buda), melyek a korszaknak megfelelő gótikus stílusban épültek, a valóságban ezek is inkább imaházak, mint valódi, a közösség számára épült imahelyek.¹ Mindez a helyzet annak ellenére áll fenn, hogy a zsidóság hosszabb-rövidebb megszakításokkal, de szinte a 2. századtól kezdve jelen van Pannoniában.

II. József 1781-es rendeletét követően lényegesen javult a hazai zsidóság helyzete, többek között a letelepedésre és föld birtoklására vonatkozó szabályozások enyhülésének köszönhetően is. Az új lehetőségek és a növekvő hívőszám egyre növelte a közösségek igényét nagyobb, rendezettebb imahelyek létrehozására. Az 1820-as óbudai zsinagóga még a kornak megfelelő klasszicista stílusban épült, szinte minden vallási megkülönböztetést mellőzve, de hamarosan a szigorúbb historizálásból eklektikává átcsapó építészeti trend ad lehetőséget a zsidó tervezőknek is, hogy saját nyelvüket keressék. A század első felében gyakori a keleties ornamentika, a mór és bizánci motívumok használata, a kupolák, rózsablak, sokszögű tornyok vagy oszlopok és a kerek formák. Ez az úgynevezett

¹ Gerő, 54-55.

“Rundbogenstil” vagy félköríves stílus.² Az addig megszokott zsinagóga-építészeti elemek is megváltoznak. A tradicionálisan a bima köré épült négyoszlopos alátámasztás eltűnik, és ez felszabadítja a bimát, ami így egyre közelebb kerül a tóraszekrényhez. A különböző újítások sorában ritkaságszámba megy az egész világon, hogy valaki tisztán neogótikával próbálkozzon, kiváltképp nagyobb építmények tekintetében. Itthon talán csak a szegedi zsinagóga az a nagyméretű épület, amelyen felismerhetően gótikus jelek vannak, de ezek is csak szórványosan.

Úgy gondolom, hogy érdemes áttekinteni Fellner Sándor életét is, hiszen nem mindenki által ismert építésről van szó. Az 1857-ben született Toronyi Fellner Sándor a pesti gettóban, tüdőgyulladás következtében hal meg 1944-ben. Budapest 1944-es ostroma során munkásságának jelentős része is megsérül vagy elpusztul. Leghíresebb alkotása a Pénzügyminisztériumi palota a Szentháromság tér 6. szám alatt állt, a Mátyás-templom szomszédságában, mely jelenlegi formáját a világháború utáni felújítás során kapta. Ezenkívül alkotott még bérpalotákat, szállót, továbbá a ma is látható Markó utcai Kúria épületét. Mindezek mellett Fellnert két zsinagóga tervezésével is megbízták, 1885-ben és 1887-ben, illetve létezik még egy harmadik épület is, melyről azonban keveset lehet tudni.

Fiatal korában hamar megmutatkozott művészi tehetsége és már 16 évesen találni róla egy újságcikket arról, hogy Deák Ferenc arcképével szerepelhetett a világkiállításon³. Rendkívül tehetséges tanuló volt, már gyerekkorától kezdve elismerésekben részesült⁴, tanulmányait a Bécsi Művészeti Akadémia (*Akademie der bildenden Künste Wien*) és párizsi a szépművészeti iskola (*École des Beaux-Arts*) hallgatójaként folytatta, ahol megismerkedett a benne oly mély benyomást gyakorló gótikával.⁵ Ezt mindvégig állami támogatással tehette amit 1873-ban nyert el.⁶ 1877-ben Párizsban Zichy Mihály pártfogásában festészetet is tanulhatott.⁷ 1879-ben, 22 évesen visszatér Magyarországra, ahol első fontosabb munkája az esztergomi Bakócz-kápolna felmérése volt, Pulszky Károly művészettörténésszel közösen

² Brestyánszky, 71.

³ “Fellner Sándor 16 éves ifjú és a műegyetem hallgatója a bécsi világkiállítás számára Deák Ferencz arcképét rajzolta le nagy ügyességgel, és ki is nyerte az engedélyt hazánk bölcsetől annak kiállíthatására.” - Magyar Hivatalnokok Lapja, 1873 (2. évfolyam, 1-52. szám)

⁴ Iskolai értesítő, IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola, Budapest, 1866 p. 38

⁵ Brestyánszky, 99.

⁶ A Hon, 1873. október (11. évfolyam, 225-251. szám)

⁷ “Ezt az időt Zichy Mihály arra használja föl, hogy egy pár megrendelését befejezze s három tanítványának: Paczka Ferencz, Mary K, Fellner Sándornak a párisi májusi Salonba elfogadott munkáinak elhelyezését lássa...” - A Hon, 1877. április (15. évfolyam, 80-105. szám) 1877-04-15 / 91. szám

végzett munka keretében. 1981-ben tervpályázatot készít a mezőtúri kaszinó épületéhez, és ezzel egyidőben a Zeneakadémia hangtermének a díszítését és kivitelezését is ő végezhette.⁸

Fellner a párizsi útja során láthatta a nemrégiben Eugène Viollet-le-Duc által restaurált Notre-Dame-ot. Viollet-le-Duc purista elképzelései bizonyosan megragadták a fiatalember fantáziáját. Saját bevallása szerint a Frankel Leó úti zsinagógát francia gót stílusban tervezte, továbbá “véleménye szerint a zsinagógát nem kell külön stílusjegyekkel megkülönböztetni és az ima házának megfogalmazásához az egyetemes vallásos érzület létrehozta gótikus formák a legmegfelelőbbek”.⁹ Ez a felszabadult, nyugatra tekintő hozzáállás Fellner életművét jól jellemezte mind az akkori, mind pedig későbbi MÉSZ (Magyar Építőművészek Szövetsége) igazgatósága alatt. Klein Rudolf építészettörténész könyvében rávilágít, hogy a korszakban a stílusok szabad használatával nem értett mindenki egyet: “A XIX. században, különösen a Habsburg Birodalomban, a keresztény politikai pártok némelyike, amelyek nem rokonszenveztek a liberalizmussal, a zsidó emancipációval és a zsidók társadalmi térhódításával, gyakran alkalmazták a neogótikus stílust annak kereszténysége miatt, ami a zsidókat elrettentette.”¹⁰ Munkásságának inspirációt jelenthetett a neogótikus stílusban alkotó Max Fleischer zsinagóga-tervező is, aki szintén a bécsi akadémia hallgatója volt. Fontos átlátni viszont, hogy Fleischer az úgynevezett Schmidt-i neogótikus iskola tanítványa, amit Friedrich von Schmidt építész és rektor alapított meg a bécsi Akadémián. Ő az, aki létrehozta 1867-ben az építészeti kart, amit aztán 1872 és 1884 között rektorhelyettesként majd rektorként igazgatott.¹¹ Itt tanul Fleischer és Fellner, de tanítványai közé tartozik Steindl Imre és Schulek Frigyes is, akik szintén alkottak neogótikus stílusban is, munkáik jól ismertek Magyarországon.¹² Schmidt tanítása nem csak abban merül ki, hogy saját dicsőségre építsünk, gyakran vett részt restaurálásban és mint láhattuk aktívan részt vett a következő generáció művelésében is.¹³ Fellner maga is részt vesz a közösségformálásban, a későbbi MÉSZ elnöksége folyamán (1932-34 és 1937-39), amikor is a szövetség az ő kezdeményezésére kapcsolatot épített ki francia és angol megfelelőivel.¹⁴

⁸ Ellenzék, 1881-07-22 / 166. szám

⁹ A zsinagóga saját oldaláról: <https://frankel.hu/frankel-zsinagoga-tortenete/>

¹⁰ Klein, 85.

¹¹ Sisa, 174.

¹² A két leghíresebb épületük a parlament és a halászbástya, mindkettő gótikus stílusú.

¹³ Schmidt jó tanár lehetett, maga Fleischer is inspiráló, kellemes embernek tartja: “Ilyenkor az összes többi tanítvány körülvette a mestert, és a legnagyobb figyelemmel figyelte őt. Minden alkotás, minden mondat egy jó tanulságot, egy jó nyomot tartalmazott.” Sisa, 174.

¹⁴ Baku, 128.

Fellner Sándor a mai napig nem rendelkezik az életét és munkásságát teljes egészében átfogó biográfiával. Épületeit egyenként, nagyobb témákat befoglaló könyvekben, kiadásokban dolgozták fel. Zsinagógáival a szakirodalom csak felületesen foglalkozik. aki egy 1999-ben kiadott könyvében vizsgálja ezt a két épületetmelyek azonban azóta viszont felújításon estek át. A Vasvári Pál úti zsinagóga esetében a restaurálás során új ismeretekre tettünk szert. Gazda Anikó munkáját érdemes megemlíteni még, aki általánosságban a zsinagógákról és a zsidóságról készített kiváló gyűjtéseket, statisztikákat, tervrajzokat dokumentált. Klein Rudolf a zsinagógák tipizálásáról és fejlődéstörténetéről írt egy nagyobb terjedelmű művet. Ebben a Frankel Leó úti zsinagóga is szerepel, de csak képmagyarázatokban írja le az épületet, Fellner neve pedig csupán egyszer jelenik meg a könyvben. Szegő Dóra Brestyánszky-hoz hasonlóan mindkét épületet röviden elemezte egy aktuálisabb, 2004-es írásában. A Vasvári Pál zsinagógáról a legfrissebb írás Götz Esztertől származik, aki a felújítást is dokumentálja és az Oktogon magazin 2023/1-es számában jelent meg. Mint ahogy az látható, nem sokan foglalkoztak ezekkel az épületekkel, a később említésre kerülő kortárs zsinagógáknak pedig magyar nyelvű szakirodalma egyáltalán nincs.

A Frankel Leó utcai zsinagóga

A telek, amelyre új zsinagógát kellett tervezni, nem volt üres, régebben már állt itt egy előző, ennél jóval egyszerűbb zsinagóga. A Nepauer Máté tervezte épület 1766-ban épült, és egy centrális elrendezésű, négyoszlopos zsinagóga volt.¹⁵ A jelenlegi zsinagógát 1888-ban építik, viszont a ma is látható, az építményt U alakban körülölelő épületek még nem voltak itt. 1928-ban építették köré a hatemeletes, függőfolyosós bérházat Jakab Dezső és Soós Aladár tervei alapján.¹⁶ Az épület a szabadba készült, így talán eredetileg nem lehetett az a meglepetéshatás, mint amit most tapasztalhatunk. (Jelenlegi állapotában kissé visszaidézi a korai zsinagógákat, hiszen egy, a türelmi rendeletet megelőző pápai bulla szerint zsinagóga nem nyílhatott utcára.) Most csak az Árpád fejedelem útja felől látható, sziluettje megtévesztheti a tapasztalt és tapasztalatlan szemet egyaránt, első ránézésre keresztény kistemplomnak is tűnhet, ugyanis egy nyolcszögből képzett apszis alkotja az épület keleti részét. Ez praktikusnak bizonyul nem csak a keresztény templom, de a zsinagóga építészetben is, hiszen ide tudja helyezni a frigyszekrényt. A bérház mindig is a hitközösség használatában volt így akkor is, ha maga a zsinagóga épületét eltakarja, díszítésében teret enged neki. Az apszis két oldalán elhelyezkedő társasházrész keleti homlokzatát három-három Dávid csillag és menóra motívum díszíti. A zsinagógát a Frankel Leó utca felől lehet megközelíteni. A székház bejárata hármás árkád, habár ez nem Fellner műve, de szépen illik a neogótikus stílusba, megidézi a katedrálisokat. A bejárat fölött egy stilizált konzolokkal megtartott balkon van, mintha utalás lenne a zsinagógák női karzatára. Ez a megoldás jól működik, hiszen például a Szukkot hét napját a szabadterben ünneplik és ezzel a balkonnal mintha a zsinagóga kifelé is figyelne, valamelyest kiszabadítja a bérházból. Hasonlóan szép motívum a fölötté található, az érkezőket és a távozókat egyaránt üdvözlő kőtábla, a menóra és a Dávid csillag faragvány.

Az alaprajzot megvizsgálva megfigyelhető, hogy a stílusválasztás az épület bejáratának is kedvez.¹⁷ A gótikus katedrálisok ihlette hármás kapuzat nem csupán

¹⁵ Rosch, 45.

¹⁶ Szegő, 47.

¹⁷ Gazda 1989, 141.

esztétikailag illeszkedik a zsinagóga stílusához, de praktikus megoldást is nyújt a hívők szétválasztására, amit más zsinagógák is alkalmaznak. Kétoldalt a nők juthatnak fel az emeleti karzatokra, középen pedig a férfiak tudnak belépni az épületbe. A főbejárat néhány lépcső után érhető el, a kapuzat fölött kettős ívű lunetta látható, ami a katolikus templomokra jellemző. Itt már ellentmondásba kerül a funkció és a stílus. Ha a katolikus egyházi hagyományt követi, akkor itt szentek képeit kellene látnunk. Végül a világi építészethez nyúl és a szakrális díszítés helyett a Dávid csillagot emeli be címer képében. A kiugró tetejére a Kőtáblákat helyezi, amelynek tetejét aztán stílusosan csúcsívesre alakított. Ezzel szépen összhangban van a főhomlokzat bélétes, csúcsíves ablaka, ami két részre oszlik, számráhatívvel van keretezve és a tetején ismét ott a csillag, így az oromzat szinte kétszer visszhangozza magát. Ugyanilyen épületplasztikát kap a két női bejárat is. Itt is és későbbi munkáiban is látszik, hogy szívesen dolgozik modern anyagokkal, az épület külsejét klinkertéglával borítja, a tagozatokat vakolja, középre két áltámpillért rak.

Az üvegdiszes faajtó pántolt, kétszárnyas, így a mózesi kőtáblákat idézi. Belépve a belső tér szintén klasszikus gótikus kistemplomra emlékeztet. Ez a tér jól kihasználható, befogadóképessége 300 fő, bár az Új Élet zsidó újság kis templomként írja le: “Kis templomnak nevezem, mert három női karzatával egyetemben csupán háromszáz hívő befogadására alkalmas, ami bizony nagy ünnepeinken nem elegendő.”¹⁸ Ha felfelé nézünk az épületet hármass keresztboltozat zárja, melynek ívei díszes konzolokban végződnek. Gazda Anikó a boltozatot későbbi módosításként értékeli, Klein Rudolf viszont nem tartja kizártnak, hogy eredeti, s ezt így indokolja: “A felújítás során készült bővítést ugyanis betonfödém fedi.”¹⁹

Ebből a térből lehetett eljutni a női karzatra is, ami erősen belelóg a belső térbe. Mindkét oldalon nagyméretű csúcsíves ablakok biztosítják a fény egységes bejutását, amelyeknek színes üvegét Róth Miksa tervei szerint készítették. Ahogyan a gótikus stílusban készült katolikus templomokban is jellemző, az ablakokon itt is bibliai jelenetek láthatók, természetesen emberábrázolás nélkül, héber idézetekkel a Tórából. Nagyon szép megoldás ez a vegyítés, megtartja a gótika és a színes üveg elválaszthatatlan házasságát, viszont közben tiszteletben tartja a közösség elvárását és a zsidó vallás kritériumait is.²⁰ A bal és jobb oldali

¹⁸ Új Élet, 1967-05-01 / 9. szám/ 2. oldal “A mi kis templomunk”

¹⁹ Klein, 411. 4.679-es ábramagyarázat

²⁰ Természetesen ez a fajta ablakfestészet más zsinagógákban is megtalálható, de itt elengedhetetlen volt a stílusválasztás miatt.

karzatot Rut és Eszter karzatnak nevezik az ott elhelyezett csúcsíves üvegablakra festett történetek alapján. A jobb oldalon “Rut tekerese” fehér-kék alapon fatekeres, gabonaszemekkel, árpakalással. A bal oldalon “Eszter könyve” van ábrázolva, mellette jogar, pecsét és regália jelzi Eszter származását. Átgondolt, ötletes döntés volt ezzel díszíteni a két női karzatot. A harmadik női karzat a tóratartó szekrénnel szemben van kialakítva, mögötte nyílik az a nagy ablak, ami a bejárat fölötti homlokzati ablaknak fele meg. Belső fele festett, rajta a Vörös tenger szétválasztásának ábrázolása látható.

Az utólag hozzáépült U alakú épület miatt a zsinagóga kiegészült egy kvázi kereszthajóval, amit szintén megtöltenek padokkal, és az így keletkező metszéspont közepére készül a bima. Ez a zsinagógánál rendkívül szokatlan megoldás ismét praktikusnak bizonyul. Így ez egy centrálisabb, körbejárhatóbb helyre kerül, az oda fellépőt körbeveszi a közösség. Ez az elhelyezés Jakab Dezső és Soós Aladár érdeme, a zsinagógát átölelő bérház tervezőié. A bima ily módon a frigyszekrényhez közelebb helyezik el. Következésképpen az épület egyfajta hibridet, átmenetet képez, a középkor óta zajló, a bima frigyszekrény felé tartó eltolódásában.²¹ Továbbá nem beszélhetünk négyoszlopos rendről, a bima szabadon áll, csak két hétágú menóra fogja közre.

A frigyszekrényt Fellner szépen beilleszti az apszisba, gyakorlatilag megtartva eme forma eredeti funkcióját. A tóratartó szekrény idegen elemnek tűnik a zsinagóga gótikus stílusában. Természetesen a középkorban ez bevett szokás volt, mint ahogy azt a soproni (Új út 22.) zsinagógában is láthatjuk.²² A Frankel Leó úti kialakítása aedikulásnak mondható, két oldalt korinthuszi oszlop által tartott lépcsős oromzattal. Itt ismét megjelenik a Dávid csillag és a törvénytáblák motívuma. “A frigyszekrény ajtaja neogót, háromkaréjos, vakárkásoros kialakítású, szép asztalosmunka.”²³ Az ajtó felett a csúcsíves timpanonban ismét Dávid csillag, most hangsúlyos domborműként, virág motívumokkal díszítve, kiemelve így ezt a szent helyet. Itt héber írást is láthatunk, mely “kifejezi a közösség félelmeit az aktuális történelmi helyzetben”.²⁴ Az idézet a zsoltárok könyvéből a következő: “Bizonyára közel van az ő szabadítása az őt félőkhöz, hogy dicsőség lakozzék a mi földünkön.”²⁵ Két oldalát az ünnepélyesség fokozása érdekében festett lándzsaablakok veszik körül. Ezek már nem az eredetiek, 2000-ben készültek Fűri Judit tervezésében a Kopp család műhelyében, viszont

²¹ Klein 97-102

²² Gerő 56.

²³ Brestyánszky 102.

²⁴ A zsinagóga saját oldaláról

²⁵ Zsoltárok könyve 85:10

hagyományos, “beégetett ólomüveg” technikát alkalmazva.²⁶ Azért mondhatjuk, hogy inkább díszítő szerepet töltenek be, mert kifejezetten keskeny ablakokról beszélünk, erősen festve, így nincs nagy megvilágító hatásuk. A frigyszekrény miatt az apszis ablakokkal való klasszikus kirakása nem lehetséges. Így viszont ezt a teret is három részre osztja, ami ismét a hármas kapurendszer visszhangjaként értelmezhető. Összességében az épület így egy szép egységet alkot. Fellner sikeresen integrálja a tipikus gótikus építészeti elemeket a zsinagóga funkcionális igényeivel.

²⁶ Rosch 47.

Vasvári Pál utcai zsinagóga

Az épület, mely Fellner bemutatkozó zsinagógája volt, a Budapesti Talmud Egylet megbízásából készült 1885-ben, az akkori Hajós utca 5 szám alatt. A kis méretű rejtett épület nem csak az imádság funkcióját látja el. A zsinagógában 1998 óta működik Magyarország egyetlen jesivája (talmudi főiskola), a Pesti Jesiva így egyben a tanulás tere is, amit a mai napig betölt. Oberlander Báruach, a zsinagóga rabbija „anyai házként” említi. Ez a zsinagóga továbbá a halottakért való imádkozást funkcióját is betölti. Rejtőzködő zsinagóga, mert - mint a Frankel Leó utcait - ezt is körbeveszi egy épület U alakban, ami szintén a helyi hitközség javára épült. Jelenlegi állapotát több felújítás előzte meg, 1990-ben a zsinagóga épületét újítták fel, 2004-ben a padokat, 2011-ben megújult és díszburkolatot kapott az udvar, a 2021-es felújítás során pedig sor került a belső tér teljes restaurációjára.²⁷ A restaurálási munkálatokat a Centralwood Kft. végezte egy 1920 fekete-fehér kép alapján.

“1966-ban a belső teret egységesen sárgára festették, ekkor tűnt el az eredeti díszítés.

1990-ben egy nagyobb renoválás történt, majd felújították a padokat, az udvart, a mellékhelyiségeket – és persze minden átalakítás elvett valamit: a karzat alatti oszlopokra vakolat került, egyre több réteg fedte el a tér eredeti megjelenését.”²⁸

Az épület kívülről egyszerű, tipikus sárga-vörös klinkertégla borítású. A külső falakon nem jelennek meg vallási motívumok, csak a tetején látható, funkciójára utaló a Mózesi kőtábla. A homlokzatot íves, függő vakárkásor díszíti csavart oszlopokkal. A főbejárat lépcsőzetes, négyszárnyú, vasalatos fenyőfa ajtó, felette nagy, két részre osztott ablak félköríves lezárású, belül gótikus tagolással.

Az utolsó felújítás eredménye, hogy a belső tér csodás látványt nyújt. A női karzat vakárkados mellvéddel rendelkezik. Az építész harmonikus szintézisben kapcsolta össze a gótikus stílusjegyeket és a korszakra még nem általánosan jellemző szecessziót idéző díszítést. Kérdéses, hogy pontosan mikor kerültek felfestésre ezek a virágmotívumok, Fellner 1885-ös eredeti terve szerint készültek, vagy később festették őket. Szegő Dóra a munkájában rámutat, hogy az oromzat a korai szecesszió jegyeit viseli.²⁹ Itt azonban érdemes megjegyezni, hogy a növényi ornamentika felhasználása talán az építészet létezésével

²⁷ Basics 118.

²⁸ Götz

²⁹ Szegő 46.

egyidős, és a gótika is szívesen alkalmazta. A rekonstruált faldíszítés a későbbi “magyaros” mintákkal mutat hasonlóságot.

Noha az épületet síkmennyezet fedi, az építész a falfestészethez fordul, hogy mégis meglevenítse a keresztboltozat hatását. A síkfelület hasznosnak ígérkezett, hiszen a modern megvilágítás így könnyen kivitelezhető volt. A tetőszerkezetet egyszerű, díszítés nélküli üvegtetővel fedték le, amely nagy fényáteresztő képességgel rendelkezik. Ezzel ellentétben a három-három íves záródású oldalablak gazdagon festett, mellettük pedig konzolos féloszlopok emelkednek. Szépen felújított ablaknyitó szerkezet működteti őket, virág díszítéssel, feketére festve. A női karzatot központi pillérek hordozzák, melyeket egyenként négy oszlop ölel körül, ezzel megidézve a gótikus oszlopkötegeket. A pillérekből konzolok erednek, virágmotívumokkal díszítettek.

A tóraszekrény edikulás kialakítású, azonban sokkal díszesebb, mint a Frankel Leó utcai épületben. A lépcsőzetes kialakítás helyett itt aranyozott és faragott vimpergával ellátott ívelt lunetta helyezkedik el. A párkányt fogazat díszíti, már-már a 15-16. században Franciaországban elterjedt flamboyant stílusra utalva. A Frankel Leó úti épülethez képest annyiban is eltér, hogy az apszis hiányában a tóraszekrény kissé kiugrik a térbe. Az oromzat alatti félköríves mezővel konfliktusba kerül, de a hangsúly a Dávid csillagra esik. Szembetűnő a felület aranyszín díszítése és egy plasztikus kis virág, ami kiemeli ezt a szent helyet. A párkányt négy-négy kompozit fejezetű oszlop tartja, melyeknek talapzatát aranyozott rózsák díszítik. A frigyszekrényt díszes hímzett függöny, azaz parohet választja el a zsinagóga terétől. Klasszikus motívumok díszítik: két ágaskodó oroszlán, kőtábla, korona és szőlőindával átszőtt oszlopok. A bima központi helyet kap, de a tóraszekrény előtt, oszlopok nélkül, hiszen a tetőzet különben sem igényel alátámasztást. Helyette fehérre festett, faragott fa bima emelvény és indadíszes fekete kovácsoltvas korlát veszi körül. Ez díszítés szépen harmonizál a gyertyatartókkal és a kapuvasalatokkal. Összegzésként kijelenthetjük, hogy a kis hely ellenére Fellner szép összhangot hoz létre az épületben.

Kortárs neogótikus zsinagógaépítészet

A Vasvári Pál zsinagógához kapcsolódik stílusjegyeiben egy harmadik zsinagóga. Az Erdélyben Beszterce (ma *Bistrita*) városában található épület sok hasonlóságot mutat a budapestivel. Építési ideje bizonytalan, ami biztos, hogy a Monarchia által készített, Erdélyben 1869-73 között megvalósult, katonai felmérés keretein belül készült térképen már jelölve van. Éppen ezért, ha a legkésőbbi évszámmal számolunk sem lehetséges, hogy Fellner építette volna. Viszont az interneten több helyen megtalálható 1856-os építési dátuma is kétséges, ugyanis a második katonai felmérés kataszteri térképen még nem szerepel (1858). Gazda Anikó az épületet 1893-as építésűnek datálja.³⁰ Mivel Fellner utazásairól nincsenek részletes feljegyzések, nem kizárt, hogy valamikor itt járt és inspirációt szerzett a budapesti épületéhez. A két zsinagóga között mindenképpen találunk párhuzamokat. A csavart oszlopokkal díszített függő vakárkádok itt is megtalálhatóak a homlokzaton. Továbbá a középen elhelyezett köríves záródású ablak szintén hasonlóságot mutat a Vasvári Pál utcai zsinagógánál találhatóval. Az épület főhomlokzatát és oldalát is áltámpillérek díszítik, melyeket a Frankel Leó utcai zsinagóga hasonló építészeti elemeivel lehet párhuzamba állítani. Itt több van belőlük, de ugyanúgy háromszög alakú lezárással rendelkeznek. Az épület téglából készült, teljes felülete vakolva van, homoksárga színűre festve. Szimmetrikus elrendezésű, a főhajóból nyílik egy-egy félkör apszisú oldalépület, melyeken külön bejárat van. A főhajó apszisos kápolnában végződik, ahová a frigyszekrény került. Ezt az apszist belülről a bizánci stílust megidéző aranyozással borították, kívülről pedig áltámpillérek veszik körbe. A Vasvári utcai zsinagógához hasonlóan a falat a frigyszekrény körül virág és inda motívumok díszítik. Jelenleg koncertteremként használják.

A Fellner Sándor által alkalmazott neogótikus zsinagógaépítészet végül nem terjedt el Magyarországon. A már említett Max Fleischer, Fellner kortársa, viszont több sikert aratott a Schmidt-féle építészettel. Több nagyméretű, kiemelkedő zsinagógát tervezett Bécsben és Csehországban. Ezeket ma már nem lehet látni, az épületei nagy részét a nácik az 1938-as pogrom során elpusztították. Nem kérdéses, hogy a gótikus stílus még inkább indokoltnak bizonyult arra, hogy Fleischer épületei is az elpusztítandó épületek listájára kerüljenek. A

³⁰ Gazda 1989, 187.

sors fintora, hogy pontosan azért kedvelték a gótikát jobban Bécsben illetve a német és osztrák területeken, mert a saját vívmányuknak érezték. Így a beilleszkedni vágyó zsidóság is szívesebben alkalmazta épületeihez, mint Magyarországon. Mikor Fellner 1888-ban megkezdte a Frankel Leó utcai zsinagóga építését, Fleischer szintén megbízást kap Bécsben egy zsinagógára, a város kilencedik kerületében a Müllnergasse 21. szám alatt. Fleischer egy minden elemében klasszikus neogótikus katedrálist épített itt. Érdekes megfigyelni, hogy a stílushűség érzése miatt még a nemek hagyományos elkülönítését is elveti.³¹ Karzatot ugyanis nem készített a zsinagógái terében. A Müllnergasse 21 (*Vereinssynagoge Müllnergasse*) egy kéttornyos, háromhajós templom volt két lakóház közé szorulva. Az épület elhelyezkedése is kihívásnak számított, ugyanis az utcára néző homlokzat nem lehetett a főhomlokzat. Ez azért volt, mert a Müllnergasse az ingatlantól nyugatra feküdt, és a keleti oldalról - ahol a Tóra szentélye volt - liturgikus okokból nem lehetett belépni. Így a főbejárat és a kapuzat egy belső udvarra nyílt, a templom lakóházak közé épült és egy másik, délre fekvő ház utcai átjáróján keresztül lehetett megközelíteni. Így aztán nagyon hasonlíthatott a Frankel Leó utcai zsinagóga későbbi körbeépített megjelenésére. Fleischer továbbá úgy tűnik, szívesen dolgozott modern anyagokkal. A külső burkolathoz klinker téglát alkalmazott, ami akkoriban már nagy népszerűségnek örvendett, míg belül a mennyezetet tartó oszlopokat öntött vasból készítették.

Fleischer ezen kívül még három zsinagógát tervezett és épített Bécsben, melyeknek a jellemzői hasonlóak a Müllnergasse-i épületére. Bécsi zsinagógáit a Bécsi Műszaki Egyetem professzora Bob Martens és hallgatója Herbert Peter 2004-ben a fennmaradt dokumentumok alapján digitálisan rekonstruálta. Egy másik megsemmisült zsinagóga, ami még ezeknél is érdekesebb az akkori Budweisben (ma: České Budějovice, Csehország) készült épülete. Amikor ezt megvizsgáljuk, bepillantást nyerhetünk abba, hogy milyen lehetett volna Fellner építészete, ha nagyobb lehetősége lett volna kibontakozni ezen a téren. Ez az épület a 19. századi neogótikus zsinagógaépítészet csúcsa, és a Fellner és Fleischer által megfogalmazott építészeti elmélet legkiemelkedőbb képviselője. Fellner, mint ahogy azt már idéztük, a gótikát tartotta a legmegfelelőbbnek a szakrális épületek stílus irányzatának tekintetében, míg Fleischer egy zsidó stílus létrehozását nem tartja szükségesnek.

Budweisben a zsinagógát 1887 és 1888 között építették, majd 1942-ben a náci megszállás idején felrobbantották Fleischer bécsi munkáival ellentétben, ez egy szabadon álló

³¹ Prokop, 22.

épület volt. A háromhajós templom külső falai vörös téglából, belső falai sárga, festetlen téglából készültek. Az épület oldalát 5-5 támvíves pillér tartotta, a fából készült padokkal felszerelt főhajó 26 m hosszú, 11 m magas, és 11 m széles volt. Külön galéria a nőknek itt sem volt. Az épület tömegét klasszikus, bordás, csúcsíves keresztboltozatok hordozták, melyet erősen festettek, csillagokkal díszítettek. A bima mint különálló egység eltűnt, ezzel is közelebb kerülve egy keresztény templomhoz. A Budweis-i zsinagógáról hiányzott viszont az apszis, a frigyszekrény sík fal előtt állt. A szekrény belsejét takaró parohethez lépcsőn lehetett feljutni, ez az emelvény töltötte be a bima szerepét is. A szekrény mérműves, gótikus díszítésű volt, ami harmonizált az egész épületre jellemző gótikus stílussal. Összefoglalva Fleischer nagy népszerűsége tett szert, jelentős sikereket aratott az osztrák, német és cseh zsidóság körében.

Összegzés

A neogótika a század végére Magyarországon is nagyobb népszerűsége tesz szert, leginkább a középületek tekintetében, mint például a Steindl tervezte Parlament, vagy a Fellner által épített Pénzügyminisztérium. Hogy a zsinagógák tekintetében miért nem talált szélesebb körben jobb fogadtatásra, mint Bécsben, több minden is magyarázhatja. Egyrészt Baumhorn Lipót befolyása, aki a zsidó közösség körében jelentős népszerűségnek örvendett, és aki az újkor egyik legtermékenyebb zsinagóga építész volt. Másrészt bécsi sikerhez hozzájárult hogy az osztrák és német zsidóság asszimilációjának egyik kifejező eszköze a neogótika volt, hiszen ekkor a német közvélemény a gótikát saját egyéni stílusának érezte.³² Így egy gótikus zsinagóga jobban beleillett a német nemzeti érzületbe. A magyarok viszont, főleg a neoabszolutizmus idején, éppen ezért kifejezetten ellenségesen álltak a gótikához. Magyarországon eleinte a keleties motívumok, a mór stílus az ami közkedvelt lesz később pedig a német gótikához hasonló kulturális dinamika a Lechner féle szecesszióban mutatkozik meg, amely a zsidó közösség tetszését is elnyerte.³³ A legjobb példája a szabadkai zsinagóga, ami teljesen a Lechneri nyelvezetre támaszkodik. Így Fellner elképzelése a gótika univerzális szakrális nyelvezetéről nem kapott támogatást itthon. Fellner Sándor építészeti munkásságában különleges helyet foglal el a két budapesti zsinagógája, amelyek stílusukban jelentősen eltérnek a városban épült többi zsinagógától, a historizmus érett időszakának jó példái, szép egységet alkotnak. Formavilágukat, alaprajzukat sikeresen egyeztette a liturgia igényeivel. Szerencsésen átvészelték az elmúlt évszázadot, és az elmúlt évek felújításainak köszönhetően remélhetjük hogy továbbra is jó állapotban, céljuknak megfelelően működhetnek tovább.

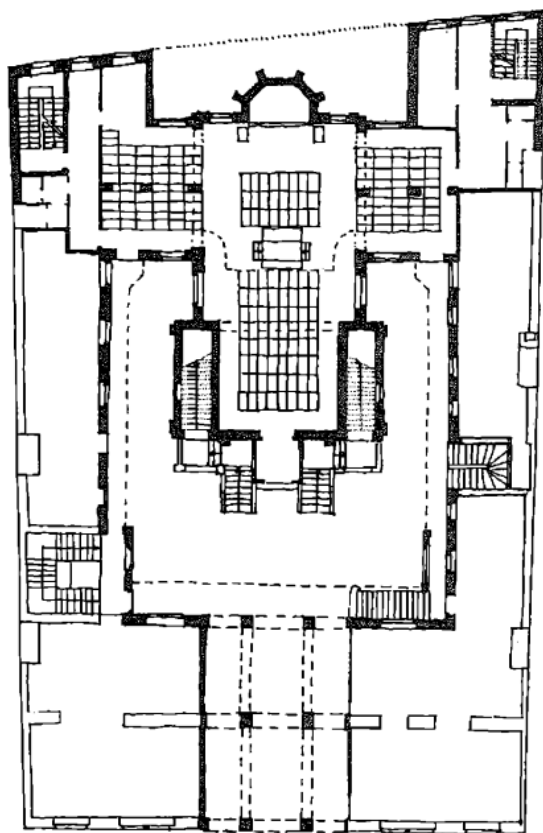
³² Goethe hatása még mindig érezhető (lásd.: *On deutscher Baukunst*, 1773)

³³ Klein, 547-552.

Bibliográfia

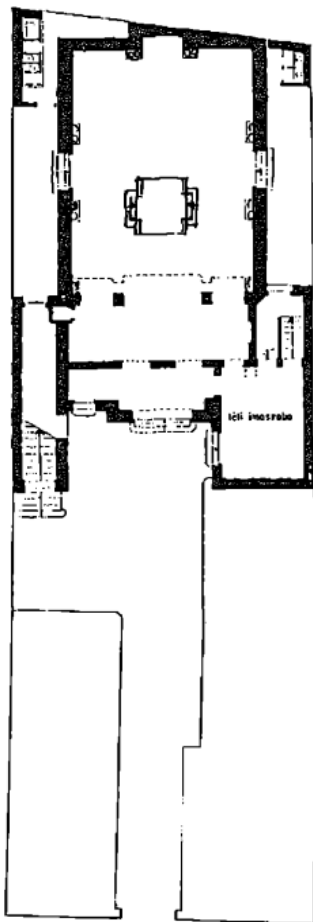
- Baku Eszter - Csernus Éva:** *A Magyar Építőművészek Szövetségének története 1902–1948 között* In: *Építés – Építészettudomány* 40 (1–2) 113–134
DOI:10.1556/EpTud.40.2012.1–2.6, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012
- Basics Beatrix:** *Terézváros zsidó emlékei* In: *Múzeumcafé* 57. 2017
- Brestyánszky Ilona:** Budapest zsinagógái. Budapest, 1999. p. 102.
- Gazda Anikó:** *Zsinagógák és Zsidó közösségek magyarországon*,
MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1991
- Gazda Anikó:** *A magyarországi zsinagógák ismertetése megyék szerint és a Budapesti zsinagógák* In.: (szerk.) Gerő László: Magyarországi zsinagógák,
Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1989
- Götz Eszter:** *A Vasvári Pál utcai zsinagóga megújulása.*
In: OCTOGON magazin 181-es (2023/1-es) lapszám.
- Klein Rudolf:** *Zsinagógák Magyarországon*, 2011, Budapest, Terc
- Palóczy Lipót:** *Zsidó templomok Európában.* IMIT évkönyv, 11. oldal, *sine loco*, 1898
- Podonyi Hedvig:** *Zsinagógák Magyarországon.* Synagogues In Hungary.
Tóth József fotóival. Bp.,[2005], Viva Media Holding.
- Rosch Gábor:** *A Frankel Leó Úti zsinagóga* In: *Budapest templomai II. kerület*,
Budapest Városvédő Egyesület 2022
- Sisa József:** *Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School* In: *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 61, No. 2 (Jun., 2002), pp. 170-187 (18 pages)
- Szegő Dóra, Szegő György:** *Zsinagógák*, 2004, Budapest, Városháza kiadó
- Prokop, Ursula:** *On the Jewish Legacy in Viennese Architecture. The contribution of Jewish architects to building in Vienna 1868–1938*, *Sine loco*, Böhlau kiadó, 2016
- Magyar Hivatalnokok Lapja, 1873-04-06 / 14. szám
- A Hon, 1877. április (15. évfolyam, 80-105. szám) 1877-04-15 / 91. szám
- Iskolai értesítő, IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola, Budapest, 1866
- Ellenzék, 1881. július-december (2. évfolyam, 148-299. szám) 1881-07-22 / 166. szám
- Frankel Leó Zsinagóga oldal: <https://frankel.hu/frankel-zsinagoga-tortenete/>
- Új Élet, 1967-05-01 / 9. szám/ 2. oldal “A mi kis templomunk”

Képjegyzék

111⁺ BUDAPEST
II., Zsigmond u.
(Frankel L. út 49)
1928
ház udvarán, körülépítve

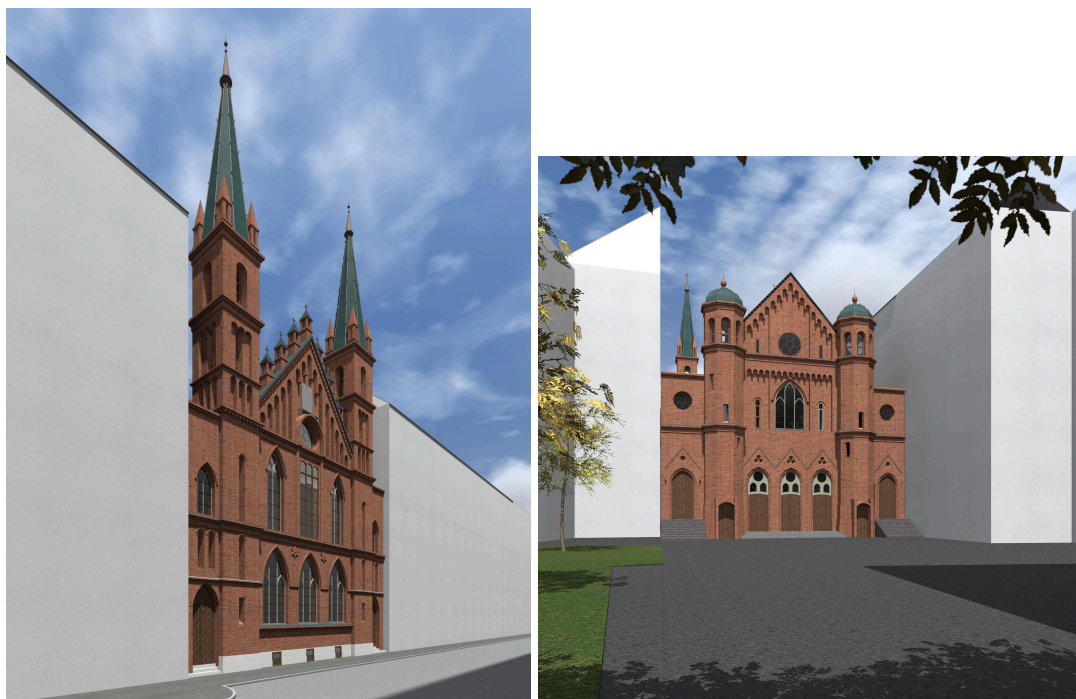
1. ábra. A Frankel L. úti zsinagóga alaprajza 1928-ban. Gazda 1991, 141.

2. ábra. A Vasvári Pál utcai zsinagóga alaprajza. Gazda 1991, 141.

3. ábra. A Müllnergasse zsinagóga belső rekonstrukciója. Bob Martens & Herbert Peter / TU Wien

4.-5. ábra. A Müllnergasse zsinagóga rekonstrukciója. A nyugati és keleti homlokzat. Bob Martens & Herbert Peter / TU Wien